

koning en kon zich ‘manufacture royale de porcelaine’ noemen. De productie van de verschillende serviezen is door de auteur goed gedocumenteerd, evenals de schilders die de versieringen in de toen heersende stijl vervaardigden. Dit Brussels porselein was inderdaad van hoge kwaliteit en kon zich meten met dat uit Sèvres. Op de nijverheidstentoonstellingen, waarmee Willem I zijn economische beleid uitdroeg, werd het herhaaldelijk bekroond. Onderdelen van de vele serviezen die gemaakt werden bevinden zich nog altijd in de koninklijke verzamelingen in België en Nederland. Na de afscheiding van België ontbrak de vorstelijke steun en verminderden de afzetmogelijkheden, terwijl een vroegere werknemer voor zware concurrentie zorgde. In 1835 trok Faber zich terug; zijn zoon Henri zette de fabriek nog tot omstreeks 1851 voort.

Door de korte productieperiode is dit Brusselse porselein ook bij kenners vaak onbekend. Dit voorbeeldig uitgegeven boek, tegen een heel schappelijke prijs, voorziet dan zeker ook in een behoefte en mikt terecht op zowel een Nederlands- als een Franstalig publiek. De correspondentie tussen Faber en Willem I en andere documentatie is integraal opgenomen. Daarin sluit deze publicatie aan bij de hierboven besproken boeken, waarin ook het gebruik van historische bronnen zo’n belangrijk deel van het onderzoek vormt en bijdraagt in het positioneren van ceramiek binnen het kader van de Nederlandse materiële cultuur.

Christiaan J. A. Jörg

P. Nissen, K. Swinkels, ed., *Monumenten van vroomheid. Kruisen, kapellen en vrijstaande heiligenbeelden in Limburg* (Zutphen: Walburg pers, 2004, cd-rom + 288 blz., € 39,95, ISBN 90 5730 346 9).

In het Limburgse landschap staan onopvallend en verstild vele kruisen en kapellen langs wegen, akkers, op kruisingen, tegen boerderijgevels of onder groepjes bomen. Onlangs vierde de Stichting kruisen en kapellen, die zich over dit kleine religieuze erfgoed heeft ontfermd, haar gouden jubileum, met onder andere in 2005 een tentoonstelling en de presentatie van het onderhavige wetenschappelijk handboek over kruisen, kapellen en heiligenbeelden in de openbare ruimte van de provincie Limburg. In 2000 is een aanvang gemaakt met een inventarisatie op gestandaardiseerde formulieren waarvan de resultaten zijn weergegeven in een indrukwekkende database, die op cd-rom bij het boek wordt meegeleverd.

Het boek, een bundel met twaalf bijdragen van specialisten op gebieden als theologie en (kerk-) kunstgeschiedenis, opent met een overzicht betreffende ‘Weg- en veldkruisen in Limburg.’ (13-27) Peter Nissen beschrijft daar de ontwikkeling van de symboliek van het kruis, de geschiedenis van het gebruik om kruisen te plaatsen langs velden en wegen en de verschillende indelingen die er gemaakt kunnen worden, zoals naar materiaal, vorm en functie. De functie is door Godfried Egelie bijvoorbeeld ingedeeld in de hoofdgroepen rechtskruisen, memoriekruisen en vroomheidskruisen, welke weer verder onderverdeeld worden. De motivatie om kruisen te plaatsen kan zeer verschillend zijn, maar er zijn twee periodes aan te wijzen waarin men dit met name ging doen. Een eerste grote golf van begin zeventiende tot tweede helft achttiende eeuw werd veroorzaakt door de katholieke hervorming, ingezet op het Concilie van Trente (1545-1563). Een tweede periode liep van ongeveer 1850 tot 1950. In de negentiende en twintigste eeuw

werden naar schatting zo'n driekwart van de monumenten van vroomheid die nu nog in Limburg staan, geplaatst. Een kwart is van de periode daarvoor.

Een tweede bijdrage gaat over kapellen, 'Geloofsuitingen in steen: veld- en wegkapellen in het Limburgse landschap' (33-57) van Vera Hamers en Katja Boertjes. Ook hier is de indeling belangrijk: naar architectuur, typologie, functie en motivatie voor de bouw. Omdat de kapellen heiligenbeelden herbergen, wordt de cultus van een aantal beschermheiligen besproken evenals de Mariadevotie die vooral in Zuid-Limburg te vinden is. Het zesde hoofdstuk van het boek is overigens geheel aan de Mariaverering in Limburg gewijd.

Met het onderzoek naar de vrijstaande heiligenbeelden, de derde categorie monumentjes waar dit boek over gaat, is een nieuw terrein ontgonnen. Eerdere inventarisaties lieten hen buiten beschouwing. Toen men ze bij de onderneming wilde betrekken, vermoedde men al dat het vooral om heilig hartbeelden zou gaan en hoofdstuk 3 van het boek heeft dan ook als onderwerp: 'De typologische en artistieke ontwikkeling van het heilig-hartbeeld' (65-91), geschreven door Jos H. Pouls. De vormgeving van deze Christusbeelden werd niet erg gewaardeerd in de kunstgeschiedenis en uiteindelijk ook niet door de gelovigen zelf, maar dat maakt dit artikel niet minder interessant. Zo is de transformatie na de Tweede Wereldoorlog van het type Christus koning naar het type goede herder opvallend, maar de volksdevotie van het interbellum kwam niet meer terug.

In het artikel van Peter Nissen, 'De kerkelijke en religieuze cultuur rond monumenten van vroomheid' (119-126) wordt de onderhavige bundel geplaatst in het nog jonge onderzoek naar de materiële cultuur van het christendom. De katholieke kerk had een dergelijke interesse natuurlijk al veel langer: de hier beschreven monumentjes voldoen bijvoorbeeld aan de criteria van de kerk, namelijk dat zij de officiële eredienst ondersteunen en niet beconcurreren. Dit doet wel de vraag rijzen of er afgekeurde monumentjes in Limburg staan. Overige artikelen behandelen onderwerpen als geschiedenis en werkzaamheden van de Stichting, devotionele complexen als Lourdesgrotten en processieparken, en verder christelijke monumentjes in het aangrenzende Rijnland en Belgisch Limburg. De vraag waarom juist Nederlands Limburg zoveel monumentjes van vroomheid herbergt, komt hier en daar in het boek ter sprake, maar had wellicht een eigen hoofdstuk verdiend.

In het afsluitende artikel van Koos Swinkels over de inventarisatie komt nog een aapje uit de mouw. De vele vrijwilligers die de gegevens moesten aanleveren, waren niet allemaal te activeren en dat heeft geresulteerd in een database die zo'n 1500 objecten in kaart bracht, maar toch verre van volledig is. Bij naderende inleverdata bleek ook nog tijd te ontbreken om de database te becommentariëren en konden de artikelen niet meer getoetst worden aan de gegevens daarvan. Toch gunt Swinkels ons een blik in de keuken van het onderzoek en dat geeft in ieder geval een levendig aanzicht aan de gehele bundel. Bovendien heeft de Stichting een website geopend waar de inventarisatie *up-to-date* gebracht zal worden.

Het boek bevat samenvattingen van de artikelen in drie talen, een notenlijst, registers op persoonsnamen en plaatsnamen, en een lijst van 61 plaatselijke organisaties op het gebied van kruisen en kapellen, verder prachtige foto's, maar een fotoverantwoording ontbreekt.

Het verdwijnen van de monumentjes van vroomheid door herinrichting van het landschap, modernisering en ontkerkelijking is een telkens genoemde zorg. Het boek is dan ook een pleidooi voor behoud en inventarisatie van dit religieuze erfgoed, niet alleen in concrete bewoordingen, maar ook door de kwaliteit van de artikelen, foto's en de database.

M. Catania-Peters

J. C. M. van Stratum, *Bevolking in beweging 1750-1920. Historische demografie van Geldrop in economisch perspectief* (Dissertatie Universiteit van Tilburg 2004, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. Derde reeks XXIII; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 2004, 789 blz., ISBN 90 70641 74 7).

Bijna 800 pagina's telt het boek van Van Stratum. Dat is een indrukwekkend aantal, waarmee het boek de omvang heeft gekregen van een ouderwetse studie uit de Wageningse School. Deze parallel wordt niet toevallig getrokken, want ook het onderwerp van zijn studie zou men traditioneel Wagenings kunnen noemen, omdat het de demografische ontwikkelingen en de economische veranderingen van een plattelandsregio betreft. De omvang van de regio die Van Stratum heeft bestudeerd is echter heel wat kleiner dan die de Wageningers tot nu toe in analyse hebben genomen, maar dat gaf de auteur de gelegenheid dieper op bepaalde regionale ontwikkelingen in te gaan dan zijn collega's van de Afdeling agrarische geschiedenis. Daar waar de landbouwhistorici de ontwikkeling van de bevolking gemakshalve als exponent van economische veranderingen zien, was het een van de doelstellingen van Van Stratum om de onderlinge relaties tussen demografische en economische ontwikkelingen bloot te leggen.

Een dergelijk omvangrijk werk maakt een zorgvuldige opbouw noodzakelijk. De structuur van een boek is haast even belangrijk als de inhoud. Van Stratum is zich daar heel goed van bewust. Ten behoeve van die structuur deelt hij de onderzoeksperiode dan ook in vier tijdvakken in, die in afzonderlijke hoofdstukken worden behandeld. Het eerste tijdvak loopt van 1750 tot 1810. Het tweede omvat de jaren tussen 1810-1850. Het derde behelst de drie decennia na 1850 en het vierde tijdvak begint derhalve in 1880 en eindigt in 1920. Per tijdvak wordt heel systematisch eerst aandacht besteed aan de economische ontwikkeling en vervolgens aan de demografische. Die helderheid is een verdienste. De volgorde, eerst economie dan demografie, is overigens heel on-Wagenings, waaruit blijkt dat de auteur een ander doel voor ogen had met zijn onderzoek naar de demografische ontwikkelingen dan de landbouwhistorici. Daarmee kom ik direct op een ander niet-Wagenings kenmerk van deze studie. Van Stratum besteedt weinig aandacht aan de landbouw. Dat is op het eerste gezicht vreemd voor een studie over een plattelandsregio, maar al gauw blijkt het heel logisch te zijn, omdat de landbouw nauwelijks van betekenis was in Geldrop, althans gedurende de onderzoeksperiode. Slechts 11% van beroepsbevolking was in 1810 werkzaam in de landbouw, in veel andere plaatsen op het platteland in Nederland was dat minimaal 70%. Geldrop was in de eerste plaats een textielplaats, die in de onderzoeksperiode een belangrijke verandering meemaakte, namelijk de overgang van proto-industriële bedrijvigheid naar het fabrieksmatige grootbedrijf.

Het verdwijnen van de monumentjes van vroomheid door herinrichting van het landschap, modernisering en ontkerkelijking is een telkens genoemde zorg. Het boek is dan ook een pleidooi voor behoud en inventarisatie van dit religieuze erfgoed, niet alleen in concrete bewoordingen, maar ook door de kwaliteit van de artikelen, foto's en de database.

M. Catania-Peters

J. C. M. van Stratum, *Bevolking in beweging 1750-1920. Historische demografie van Geldrop in economisch perspectief* (Dissertatie Universiteit van Tilburg 2004, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. Derde reeks XXIII; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 2004, 789 blz., ISBN 90 70641 74 7).

Bijna 800 pagina's telt het boek van Van Stratum. Dat is een indrukwekkend aantal, waarmee het boek de omvang heeft gekregen van een ouderwetse studie uit de Wageningse School. Deze parallel wordt niet toevallig getrokken, want ook het onderwerp van zijn studie zou men traditioneel Wagenings kunnen noemen, omdat het de demografische ontwikkelingen en de economische veranderingen van een plattelandsregio betreft. De omvang van de regio die Van Stratum heeft bestudeerd is echter heel wat kleiner dan die de Wageningers tot nu toe in analyse hebben genomen, maar dat gaf de auteur de gelegenheid dieper op bepaalde regionale ontwikkelingen in te gaan dan zijn collega's van de Afdeling agrarische geschiedenis. Daar waar de landbouwhistorici de ontwikkeling van de bevolking gemakshalve als exponent van economische veranderingen zien, was het een van de doelstellingen van Van Stratum om de onderlinge relaties tussen demografische en economische ontwikkelingen bloot te leggen.

Een dergelijk omvangrijk werk maakt een zorgvuldige opbouw noodzakelijk. De structuur van een boek is haast even belangrijk als de inhoud. Van Stratum is zich daar heel goed van bewust. Ten behoeve van die structuur deelt hij de onderzoeksperiode dan ook in vier tijdvakken in, die in afzonderlijke hoofdstukken worden behandeld. Het eerste tijdvak loopt van 1750 tot 1810. Het tweede omvat de jaren tussen 1810-1850. Het derde behelst de drie decennia na 1850 en het vierde tijdvak begint derhalve in 1880 en eindigt in 1920. Per tijdvak wordt heel systematisch eerst aandacht besteed aan de economische ontwikkeling en vervolgens aan de demografische. Die helderheid is een verdienste. De volgorde, eerst economie dan demografie, is overigens heel on-Wagenings, waaruit blijkt dat de auteur een ander doel voor ogen had met zijn onderzoek naar de demografische ontwikkelingen dan de landbouwhistorici. Daarmee kom ik direct op een ander niet-Wagenings kenmerk van deze studie. Van Stratum besteedt weinig aandacht aan de landbouw. Dat is op het eerste gezicht vreemd voor een studie over een plattelandsregio, maar al gauw blijkt het heel logisch te zijn, omdat de landbouw nauwelijks van betekenis was in Geldrop, althans gedurende de onderzoeksperiode. Slechts 11% van beroepsbevolking was in 1810 werkzaam in de landbouw, in veel andere plaatsen op het platteland in Nederland was dat minimaal 70%. Geldrop was in de eerste plaats een textielplaats, die in de onderzoeksperiode een belangrijke verandering meemaakte, namelijk de overgang van proto-industriële bedrijvigheid naar het fabrieksmatige grootbedrijf.